

МІСЦЕ УКРАЇНИ У СВІТОВОМУ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ ПРОЦЕСІ: ПІДХОДИ ДО ПОВБУДОВИ НАУКОВОЇ ПАРАДИГМИ

Аналізується і конкретизується зміст понять "цивілізація", "цивілізаційний процес", "світовий цивілізаційний процес". Уточнюються аспекти цивілізаційного поділу світу та принципи виділення локальних цивілізацій. Окреслюється місце України в світовому цивілізаційному процесі.

Ключові слова: Україна, цивілізація, цивілізаційний процес, цивілізаційний поділ світу, суспільний розвиток, культура.

Поняття "цивілізаційний процес" досі не набуло ще чіткого сформульованого і скільки-небудь усталеного наукового визначення. Тим не менш, у другій половині ХХ ст. намітилась певна тенденція до відносно усталеного контексту вживання цього терміну. Узагальнюючи, викладене в низці праць (див. нижче), розуміння поняття "цивілізаційний процес", можемо сформулювати його як *сукупність суспільних і свідомісних трансформацій і змін, що ведуть до оптимальної соціологізації*.

Вважається, що поняття, про яке йде мова, було введено до наукового обігу німецьким соціологом Норбертом Еліасом [25]. При цьому як сам автор, так і його послідовники допускають розбіжності у поданні терміну: "цивілізаційний процес", "процес цивілізування" або "процес цивілізації", що дає змогу залежно від контексту, вкладати сюди різні відтінки розуміння.

Сам Н.Еліас давав наступне визначення: *"Процес цивілізації полягає у змінні поведінки й ментальності людей в якомусь певному напрямку"* [17, с. 106]. Багатократно і у різних контекстах "розшифровуючи" це доволі неконкретне і надто неоднозначне формулювання Н.Еліас, зокрема, зазначав: "...різноманітні обмеження з боку інших членів суспільства трансформуються у самообмеження, внаслідок яких більш інстинктивні прояви людської діяльності усе далі відходять за лаштунки буття людей у суспільстві, наділяючись почуттям сорому. Регуляція усієї інстинктивної та афективної сторони життя людей через постійний самоконтроль стає все більш стійкою, збалансованою і всеохоплюючою" [17, с. 106].

Поділяючи даний погляд, російський філософ Б.Марков, формулює поняття наступним чином: *"Поняття цивілізаційного процесу включає не лише технічні досягнення, але й зорганізованість та упорядкованість життя душі, що виражається в стриманості, далекоглядності, самоконтролі й самодисципліні, відповідальності й порядності"* [12, с. 279].

Отже, відповідно даного підходу, цивілізаційний процес ми мали би розуміти як процес "олюднення" особистості через її "огромадження", або ж процес переходу від домінування тваринно-іраціональних покликів і рухів дії до суспільно-прийнятої, раціональної поведінки і думки, іншими словами – від "людини-дикуна" до "людини-свідомого громадянина", а на суспільному рівні – від "охлосу" до "демосу".

Таке розуміння "процесу цивілізації" може здаватися, на перший погляд, цілком природним і самоочевидним, адже воно відповідає значенню слова "цивілізація" в його трактовці В.Мірабо, що уперше ввів цей термін в обіг: "пом'якшення нравів... і поширення знань заради блюдіння правил пристойності" [17, с. 9]. Дане розуміння експліцитно випливає з уявлення про минуле – зокрема, про добу середньовіччя, а надто про давніші епохи, що їх (з легкої руки А.Фергюсона і Л.Моргана) прийнято називати епохами "варварства" і "дикунства", – як про часи домінування грубої сили, жорстокості нравів, насильства у вирішенні соціальних проблем тощо, коли такі чесноти як порядність, стриманість, самоконтроль,

відповідальність і далекоглядність мали б, начебто, існувати, хіба, у ледь помітному зародку.

Проте дане уявлення наштовхується на численні свідчення етнографії, які нерідко щодо суспільств, які стоять на найпримітивнішому (з технологічної точки зору) рівні розвитку (австралійців, папуасів, бушменів, різних груп індіанців тощо), виявляли ознаки суспільної свідомості та внутрішньої самодисципліни, приклади вірності обов'язку, порядності, самообмеження заради суспільного блага [3; 5; 11; 16, 20], які могли би послугувати прекрасним взірцем для виховання подібних якостей у значній частини мешканців найреспектабельніших мегаполісів розвинених країн. Мабуть не буде перебільшенням сказати, що сприйняття європейцями мешканців нововідкритих ними (у XV – XIX ст.) країн як "примітивних дикунів" і "бездушних варварів" є, більшою мірою, результатом значної культурної (і, якщо завгодно, – цивілізаційної) відстані між представниками різних частин світу, образно кажучи (і застосовуючи формулу Б.Маркова), *різного способу "впорядкованості життя душі"*, але не відсутності або крайньої примітивності такої впорядкованості. Відомі й численні свідчення того, що аборигени з свого боку вважали якраз саме європейських колонізаторів "варварами", людьми без честі, совісті та "без душі" (і, треба зауважити, мали для того певні підстави).

Отже, уявлення, які дісталися нам у спадок від часів великих географічних відкриттів (а, схоже, саме їх беруть до уваги послідовники поглядів Н.Еліаса), і в основі яких лежить суто європоцентричний погляд на оточуючий світ, не можуть послугувати об'єктивним критерієм для скільки-небудь певних висновків щодо "еволюції душі" або прогресу у розвиткові "почуття сорому". Можна було б сказати слідом за Н.Еліасом, що відповідальність і самодисципліна "дикуна" насправді не є наслідком глибокого усвідомлення їхньої необхідності, а спорадично з'являються залежно від ситуації або ж під тиском зовнішнього примусу, тоді як громадянин сучасної європейської держави усвідомлює суспільний обов'язок на основі незмірно досконалішої системи виховання і накопичення тисячолітнього досвіду [пор. 17, с. 108–110]. Проте, дане твердження навряд чи знайде опору в достатньо надійному фактологічному матеріалі, адже уявлення про обов'язок і самодисципліну, відповідальність і самообмеження існують як в суспільствах, що їх називають цивілізованими, так і в тих, що вважаються "примітивними" – в обох типах суспільств культивуючись, але однаково часто порушуючись. При намаганні довести, що культивування весь час вдосконалюється, а число порушень зменшується, навряд чи можливо вийти за межі апріорної умовляючості.

Разом з тим, не можна не погодитись з послідовниками Н.Еліаса в тому, що історія справді дає нам приклади процесів "оцивілізовування", які приходять на зміну періодам домінування деструкції та насильства, які час від часу призводять до певного "розбалансування" як на рівні соціальних інститутів, так і на рівні особистісної "впорядкованості душі". В Європі прикладами таких епох могли би

послугувати епоха Великого переселення народів (особливо період V – VI ст.), епоха вікінгів (IX – X ст.) тощо. Ці епохи деструкції й варварства повсякчас перемежуються з періодами відносного спокою і стабільності, коли впорядкованість внутрішнього світу людини і спокійний поступ зовнішнього перебувають, начебто, у відносній гармонії (можна згадати "благословенний" період "Pax Romana" I – II і частково IV століть, відносно спокійним в Європі був також період VII – VIII століть тощо). "Процес цивілізації", який полягає у нейтралізації попередніх дисбалансів, саме для цих періодів ми, очевидно, можемо вважати прогресуючим. Але приклади такої етапності "деструктивних" і "стабільних" періодів не важко знайти і в сучасності: можна згадати епоху Великої французької революції з її наслідками у вигляді наполеонівських воєн, період I-ої і II-ої світових воєн тощо. Не можна сказати з однозначністю, що міра деструкції і соціального розбалансування була в давні епохи набагато глибшою ніж в новітній історії, як не можна поручитись, що подібні періоди деструкцій не чекають на людство у майбутньому.

Отже, якщо все ж розуміти під терміном "цивілізаційний процес", процес усвідомленого впорядкування "життя душі" з метою досягнення рівноваги й спокою на суспільному рівні, його навряд чи можна представити як лінійний і односпрямований, який проходить через всю осяжну історію людства і втілює шлях душі від "невпорядкованої" до "впорядкованої", а людини – від керованого переважно інстинктами "дикуна" до майже ідеального громадянина. Усякий раз ми будемо мати справу не з єдиним процесом "цивілізування" у всесвітньому масштабі, а з певною кількістю локальних і обмежених в часі процесів, які будуть вкладатись в періоди переходу між епохами деструкції і епохами стабільності, причому останні завжди матимуть так само не всесвітній, а більш або менш локальний характер.

Звичайно, процес переходу від тваринних інстинктів і способів існування до власне людських з обов'язковим (і невід'ємним від самоусвідомлення) усвідомленням свого місця і значення у суспільстві колись таки мав місце в житті людства. Однак, досягнення сучасних етнології та антропології сходяться в тому, що вирізнення серед тваринного світу "людини розумної" (людини сучасного типу) та виникнення суспільної організації з усталеною структурою, насамперед, з "правильною" сім'єю (забороною на інцест, інститутом шлюбу тощо), інститутом племені, як структурою екзогамних родів, були явищами (процесами) одночасними, якщо не сказати взаємно тотожними [1, с. 57; 8, с. 69–78]. Система дотримання відповідних норм суспільної організації передбачає неодмінну наявність відповідальності, далекоглядності, самодисципліни тощо, як, очевидно, і усвідомлення необхідності дотримання цих чесот кожним нормальним членом суспільства [11, с. 49 і далі]. Визнавши це, ми не матимемо іншої можливості як фактично поставити знак рівняння між "цивілізаційним процесом" (в трактуванні Н.Еліаса, Б.Маркова та ін.) та процесом антропогенезу. Весь той період історії людства, який розпочинається з появи людини сучасного типу або, в усякому разі, з розселення її континентами, ми мали би розглядати як цивілізаційну сучасність. Розгляд історичних подій і явищ останніх тисячоліть історії людства на предмет їхнього місця і значення в цивілізаційному процесі втратив би в цьому разі всякий змістовний сенс.

Таким чином, підхід, згідно з яким "світовий цивілізаційний процес" мав би бути по суті зведений до *громадянсько-етичного самовиховання в загальноісторичній перспективі* не може бути визнаний слушним.

Так само не можливо визнати вдалими спроби, виділивши ще якийсь з аспектів розвитку людства – соціально-організаційний, технологічний, інформаційно-

комунікативний, культурно-освітній, фінансово-економічний, правовий тощо, – поставити його в голову кута, і тільки в ньому вбачати стрижень цивілізаційного процесу. Вочевидь, слід погодитись з позицією класиків цивіліології, згідно з якою цивілізація становить собою органічну єдність усіх названих аспектів і складових буття людини і суспільства, а, отже, і до розуміння сутності цивілізаційного процесу слід підходити з позиції цілісного сприйняття і комплексного аналізу форм цього буття.

Чим же власне є цивілізація, і що вирізняє її на тлі близьких і супутніх понять: "культура", "суспільство", "культурно-історичний тип", "етнічна спільнота", "нація" тощо?

Чималу кількість визначень поняття можемо розділити на ті, які намагаються розкрити зміст явища через синхронний ("горизонтальний") зріз, і ті, які розглядають його в історично-стадіальному (діахронному) контексті [пор. 17, с. 12 – 31]. Вочевидь, як побачимо далі, обидва підходи не суперечать один одному і взаємно доповнюються.

Прикладом "синхронного" бачення природи цивілізації може бути визначення, запропоноване С.Гантінгтоном: "Цивілізація (...) найвища культурна спільність людей і найширший рівень культурної ідентифікації (...) Цивілізація – це найбільші "ми", усередині яких кожен відчуває себе в культурному плані як вдома і відрізняє себе від всіх інших "них" [21, с. 51]. Подібні визначення дають Е.Дюркгейм, А.Ничифоро, М.Крузе, Ф.Бродель, І.Валерстайн та інші [17, с. 12, 31; 21, с. 48–51].

Разом з тим, вельми поширеним є уявлення про цивілізацію, що сягає піонера використання поняття Адама Фергюсона, згідно з яким цивілізація є стадією в розвитку людства, яка відзначається наявністю міст, писемності, класів і державної організації. Це бачення кладуть в основу своїх визначень цивілізації Л.Морган, Г.Чайлд, Р.Редфілд, Ф.Бергі, К.Уілкінсон, К.Квіллі та б. ін. [13, с. 8–12; 24, с. 162–163; 26, с. 52–53; 17, с. 18–28].

Часом останнє визначення відноситься на рахунок виключно "лінійного" (стадіального) розуміння історії, подаючись як таке, що суперечить "плюрально-циклічному" її розумінню, де історія людства постає як арена співіснування, взаємодії і боротьби багатьох різних цивілізацій (як найбільших "ми"), кожна з яких має свої внутрішні закони розвитку. Але насправді такої суперечності немає: обидва погляди різняться лише тим, що один з них є, образно кажучи, поглядом "з гори", а другий – поглядом "з боку". Звернувшись до класичних праць Н.Данилевського, О.Шпенглера, А.Тойнбі, побачимо, що в них цивілізаціями (= культурно-історичними типами або культурами по О.Шпенглеру) іменуються практично виключно суспільства, що перейшли до міського способу життя, винайшли писемність, створили держави тощо. Добре відомо, що цей перехід здійснювався різними суспільствами земної кулі, які розвивались у доволі відмінних умовах, не будучи безпосередньо пов'язаними, а отже перехід до стану цивілізації є універсальним, умотивованим самою логікою розвитку людських суспільств. Більше того, як помічено Н.Данилевським [6, с. 74 і далі] та детально простежено О.Шпенглером [23, с. 189–200 і далі] і А.Тойнбі [18; 19] різні цивілізації, будучи не подібними зовні, не пов'язаними (або слабко пов'язаними) історично проходять вельми подібні етапи і переживають аналогічні закономірності розвитку – зростання, розквіт, занепад і загибель (вгасання), – дещо уподобляючись в цьому живим організмам [пор. 21, с. 52].

Таким чином, слідом за низкою дослідників, можемо розглядати цивілізації як дискретні (автономні) суспільні макросистеми, які, будучи здатні розвиватись лише їм притаманними шляхами, проходять закономірні, універсальні етапи розвитку; при цьому цивілізації – це

такі суспільні макросистеми, що відзначаються наявністю міст, писемності, державної організації.

При такому погляді за межами цивілізаційної систематики опиняються суспільства, які не досягли ще відповідного (себто міського) рівня розвитку. О.Шпенглер і А.Тойнбі, виносячи "примітивні" суспільства за рамки свого аналізу, вважали їх застиглими структурами, що не розвиваються [23, с. 264; 19, с. 100]. Остання думка, воєвчидь, є помилковою – сукупність даних етнографії, етнології і, особливо, археології свідчать, що неурбанізовані і дописемні суспільства, маючи ознаки дискретного поділу, так само перебувають у розвитку з ознаками циклічності. В етнології до таких суспільств застосовується термін "культура", в археологічній таксономії йому певною мірою відповідає поняття "археологічна культура". Спільність рис розвитку таких суспільств ("культур") і рис розвитку цивілізацій не підлягає сумніву: і ті, й другі проходять етапи зародження, піднесення, розквіту, занепаду, загибелі. І хоча деталі цих процесів ще не є достеменно дослідженими, маємо підстави вважати, що локальні цивілізації є певним різновидом культур (в локально-географічному сенсі цього поняття), інакше кажучи, цивілізації – суть локальні культури, основними визначальними ознаками яких є міста і писемність.

Поряд з цим заслуговує на увагу думка Н.Данилевського, згідно з якою кожна локальна цивілізація є найвищою фазою розвитку певного "культурно-історичного типу", що його автор ототожнював (хоча і не послідовно) з макроетнічною спільнотою (групою споріднених народів) [6, с. 91–112 і далі]. Основним суб'єктом історичного руху постає в цьому разі *культурно-історичний тип*, що має доцивілізаційну і власне цивілізовану фазу. Доурбаністичні культури й культури-цивілізації можуть поставати, відтак, не різними макросистемами, а етапами розвитку однієї й тієї суспільної макросистеми.

Залишивши поки що дане питання, яке потребує глибшого вивчення, в стороні, повернемося, з урахуванням сказаного, до поняття "цивілізаційний процес". Узагальнення побудов прибічників "цивілізаційного" ("плюрально-циклічного") підходу до розуміння історії, дає підстави констатувати:

1) вкрай рідко цивілізаційна єдність збігається з політичною або етнічною, як правило, локальні цивілізації складаються з доволі значної кількості суб'єктів (держав, міст-держав, народів), що знаходяться між собою у політичному протистоянні, ідейній конкуренції і, водночас, у регулярному культурному взаємобміні та інших способах взаємодії, які, значною мірою, зумовлюють напрямки і специфіку розвитку тієї локальної цивілізації, до якої входять ці суб'єкти;

2) всупереч О.Шпенглеру, який вважав появу і розвиток кожної цивілізації не пов'язаними (за винятком суто технічних запозичень) з розвитком інших цивілізацій, більш слушною є думка, згідно з якою одні цивілізації можуть породжувати інші, а цивілізації-сучасниці знаходяться у різних формах взаємовпливу і взаємодії [19, с. 82–85 і далі; 2, с. 61–73], ці прояви "вертикальних" і "горизонтальних" стосунків між цивілізаціями значною мірою зумовлюють різні аспекти розвитку кожної з них;

3) знаходячись на стадії зародження і становлення, цивілізація переважно вбирає чужі (іноцивілізаційні) впливи, досягаючи ж розквіту, вона, навпаки, сама впливає на інші цивілізації і культури;

4) попри аналогічність етапів розвитку, кожна цивілізація вирізняється неповторністю свого обличчя, для неї притаманні самобутні прояви в усіх сферах суспільного буття, оригінальні досягнення в технологіях, філософії, мистецтві тощо, які найяскравіше проявляються на етапі розквіту.

Отже, *цивілізаційним процесом* може бути названий процес буття цивілізації у всій багатоманітності її "вертикальних" і "горизонтальних" зв'язків, форм взаємодії зовнішніх і внутрішніх суб'єктів і чинників. Цивілізаційний процес виражається в еволюції/зміні характерних проявів певної цивілізації: форм суспільної організації, морально-етичних та світоглядно-ідеологічних засад, технологій, мистецтва тощо, що виступають і сприймаються в органічній, нерозривній цілісності.

Наведене визначення могло би здатися надто широким, фактично ототожнюючи цивілізаційний процес з історичним або загальнокультурним. Але, по-перше, слід пам'ятати, що цивілізаційний процес – це процес становлення і розвитку цивілізацій, себто лише урбанізованих суспільств. По-друге, конкретні історичні і культурні процеси і явища мають сприйматись й оцінюватись через призму розуміння їх як складових елементів цілісних і органічних макросистем, що їх і прийнято називати локальними цивілізаціями.

Відповідно, *світовим* цивілізаційним процесом ми маємо вважати повну сукупність процесів еволюції та систем взаємодії всіх відомих нам цивілізацій у планетарному масштабі від часу появи (наприкінці IV тис. до н.е.) перших цивілізацій до сучасності включно.

Окреслене тут розуміння поняття *цивілізаційний процес* знаходимо у низки авторів, зокрема, у відомого українського філософа Юрія Павленка [14, 15], який, щоправда поширював явище і на епоху неоліту включно. Такий підхід виправдовує прагнення якнайповніше охопити передумови і базові засади, на яких виникають власне цивілізації (міські культури). Проте, з іншого боку, даний підхід вносить деяку плутанину, оскільки передбачає початок "цивілізаційного процесу" за 6–7 тис. років до того як з'являться перші справжні цивілізації [15, с. 198].

Ю.Павленко одним з перших здійснив спробу окреслити місце України в світовому цивілізаційному процесі. Всупереч поширеній нині думці щодо "європейської" цивілізаційної належності України, він відносив її до окремої східноєвропейської цивілізації [14, с. 2; 15, с. 301–308]. Дійсно: з праць відомих адептів плюрально-циклічного підходу випливає, що "європейської цивілізації" як суб'єкту цивілізаційного процесу фактично не існує: більшість авторів виділяє "західну" ("західнохристиянську") цивілізацію, куди, поряд з низкою західноєвропейських країн, входять усі ті, що сповідують християнство західного зразку (католицизм, протестантизм) і користуються латинською абеткою. Як правило, окремо вирізняється також "східноєвропейська" або "православна" цивілізація, куди входять країни Східної Європи православної віросповідання з кириличною абеткою а також регіони заселені росіянами (і маємо, очевидно, додати – українцями) в Азії [19, с. 47–49; 21, с. 54–60; 22].

Слід відійти від думки, що даний поділ зумовлений виключно ідеологічними розбіжностями і політичним протистоянням між "Заходом" і "Сходом" упродовж XX ст., а тому нині він має бути тим або іншим чином знятий. Справді, деякі цивілістологи дивилися на означене розмежування саме з таких позицій, але даний погляд є хибним, адже кожна цивілізація в процесі своєї еволюції може переживати переоцінку цінностей, зміну напрямків соціально-економічного розвитку, політичних орієнтирів та пріоритетів. Критеріями цивілізаційного розмежування мають бути не тимчасові ідеологічні вподобання і, тим більше, не перебування груп країн в тому чи іншому політичному таборі, а найбільш основоположні світоглядні засади і стійкі культурні характеристики, які зберігаються упродовж всього часу буття цивілізації, репрезентуючи її зовнішнє "обличчя".

Найбільш яскравим та найбільш універсальним критерієм для цивілізаційного визначення України дійсно може бути визнане християнство східного зразка з його засадничими принципами моралі, з притаманним йому стилем та історично з ним пов'язаною кириличною писемністю, що в сумі чітко вирізняє певне коло країн серед усіх інших цивілізацій світу.

Певним підтвердженням сказаному може послугувати найбільш поширена картина сучасного цивілізаційного поділу людства, де маємо: 1) західну цивілізацію, 2) ісламську, 3) індійську, 4) китайську, 5) японську, 6) східноєвропейську ("православну") [19, с. 82; 21, с. 54 – 56; 15, с. 276 – 308; 22]. Даний поділ яскраво відображує органічність поєднання своєрідних світоглядних систем, оригінальних писемностей (алфавітів), культурно-історичних традицій та знакових мистецьких стилів, які утворюють комплекс ознак, що вирізняє локальну цивілізацію серед інших.

Проте означений перелік не вміщує в собі усієї цивілізаційної (і, тим більше, культурної) розмаїтості світу. Намагаючись вкласти решту країн до класифікаційної схеми, до списку локальних цивілізацій сучасного світу нерідко додають: 7) латиноамериканську, 8) африканську (тропічно-африканську), 9) південно-східноазійську (= "буддійську") [21, с. 56–59; 23, с. 54–60; 17, с. 415–453; 4, с. 80]. Підстави для виділення цих "цивілізаційних автономій" значно більш сумнівні, а правомірність їх виділення викликає суперечки.

Можна погодитись з тим, що країни Латинської Америки, розвиваючись в умовах постійної метисації надбань європейської (resp. західноєвропейської) культури з місцевими традиціями, все більше відходять від ознак класичної "західної" цивілізації та набувають (принаймні зовні – на рівні *стилю*) специфічного забарвлення [пор. 17, с. 443–462]. Проте процес цивілізаційного виокремлення Латинської Америки, якщо він і йде, не може ще вважатися цілком завершеним, оскільки цивілізаційна специфіка регіону не оформилась на рівні самобутніх універсальних світоглядних норм, оригінальних знакових систем тощо. Населення латиноамериканських країн сповідує традиційне католицтво (зрідка протестантизм), користується латинською абеткою, мистецтво регіону розвивається в основному в руслі притаманних народам Північної Америки і Європи традицій і стилів. Маємо, отже, підстави говорити, що на даний час народи Латинської Америки продовжують перебувати в колі "західної" цивілізації [пор. 21, с. 57–58]. У той же час не виключено, що в майбутньому доведеться вести мову не про єдину "латиноамериканську" цивілізацію, а низку споріднених цивілізацій в даному регіоні, оскільки як аборигенна культура "підкладка", так і шляхи розвитку народів і країн Мезоамерики, Анд, Бразилії, Карибських островів суттєво різняться.

Африканський макрорегіон, навіть за умови розмежування його з колом ісламської цивілізації, становить строкате розмаїття численних місцевих культур, які в переважній масі своїй не вийшли за межі доцивілізаційного розвитку [2; 9]. Можна визнати існування самобутньої ефіопської (абіссинської) цивілізації (з переважно східнохристиянською основою) [7; 9], яка, втім, знаходиться в занепаді. Інші місцеві цивілізації Іфе (йоруба) і Зімбабве (остання виділяється лише гіпотетично) є на сьогодні мертвими [2, с. 53, 564, 595]. Розповсюджені в регіоні західноєвропейські цивілізаційні впливи мають характер чужокультурних наносних нашарувань, які, здебільшого, не проникли глибоко до "плоті й крові" африканських народів і не почали жити внутрішньо-органічним самобутнім життям. Отже, основний простір африканських теренів в цивілізаційному відношенні

може розглядатися лише як провінція (а, вірніше, зона впливу) "західної" і, меншою мірою, ісламської цивілізації [пор. 21, с. 59].

З зовсім іншою ситуацією стикаємось в Південно-Східній Азії, де з розмаїтстю історичних доль окремих країн та етнічною мозаїчністю поєднуються різні цивілізаційні традиції. Мало не в кожній країні власна оригінальна абетка, що сягає індійського або китайського прототипів. В'єтнам і значна частина населення Лаосу сповідують місцеві анімістичні вірування, офіційною релігією Таїланду, М'янми та Камбоджі є буддизм, а Бангладеш, Малайзії та Індонезії – іслам. Ступінь культурної своєрідності всіх цих країн при цьому є таким, що навряд чи можливо розглядати Таїланд і Камбоджу як частину індійської цивілізації, Бангладеш та Індонезію як частину ісламської, а В'єтнам як частину китайської. Важко погодитись також з пропозицією об'єднати низку країн Південно-Східної Азії в одну цивілізацію з Монголією і Тибетом на підставі сповідування народами цих країн буддизму [17, с. 415–425; 21, с. 60; 22]. Очевидно, визнавши існування в Південно-Східній Азії, крім китайської та індійської, ще низки самобутніх і, як правило, відносно молодих цивілізацій, ми маємо (застосовуючи підхід А.Тойнбі) визнати їх дочірніми щодо китайської, індійської, ісламської. В ряді випадків є яскраво вираженим синкретизм різних цивілізаційних впливів. Так в Індонезії спостерігаємо майже рівнопропорційне поєднання елементів індійської, ісламської та західноєвропейської цивілізаційних традицій, що може бути передумовою постання оригінальної нової цивілізації внаслідок глибшого злиття цих елементів.

У продовження сказаного варто зауважити, що за поняттям "Індійська цивілізація", з огляду на культурну своєрідність ряду штатів Індії, а також Непалу, Кашміру, Цейлону, так само може стояти низка різних цивілізацій, дочірніх щодо власне індійської (давньоіндійської), а тому, відповідно, близькоспоріднених і (при поверховому погляді) подібних зовні.

Визначення кількості цивілізацій Південно-Східної Азії та деталей їхнього розмежування потребує особливих досліджень. Цивілізаційна ситуація в регіоні яскраво свідчить про те, що окремі цивілізації не обов'язково мають охоплювати багато країн і поширюватись на великі географічні простори. Про те саме говорять приклади нині померлих цивілізацій – єгипетської, ассіровоавілонської, еламської, мінойської, майянської тощо.

З іншого боку, ми бачимо, що цивілізації, які розвиваються в Таїланді, Камбоджі, М'янмі, Бангладеш близькоспоріднені цивілізаціям Індійського субконтиненту, а цивілізація В'єтнама (як і цивілізації Кореї та Японії) близькоспоріднена китайській. Так і на заході, попри відмічене протиставлення "західної" і "православної" цивілізацій, вони є, безумовно, близькоспорідненими. Мусульманська цивілізація виразно поділяється на арабо-мусульманську та ірано-мусульманську гілки [19, с. 50–52], в ній можна також виокремити коло молодих тюркських держав (Турція, Азербайджан, Узбекистан тощо) [пор. 21, с. 56], з огляду на їхній перехід до латинської абетки, активне засвоєння західних культурних зразків та інші риси, що відходять від засад і традицій класичного ісламу.

Ці обставини дають підстави для виділення в цивілізаційній класифікації світу додаткового таксона, що, зокрема, пропонує Ю.Павленко [14, с. 1], виділяючи в цій якості т. зв. *цивілізаційні світи*: 1) китайсько-далекосхідний (писемність на основі китайської ієрогліфіки, "традиціоналістські" анімістичні релігії), 2) індійсько-південноазійський (писемності на основі індійського складового алфавіту, різні форми індуїзму, буддизму),

3) мусульмансько-афразійський (арабська писемність та її похідні, іслам), 4) макрохристиянський (писемність на основі грецької (і латинської) абетки, християнство).

Такий розподіл знімає низку суперечностей в класифікаційній схемі і видається цілком прийнятним. Проте, з метою уникнення небажаної омонімічної подібності: "світові цивілізації" та "цивілізаційні світи", для позначення найвищого таксону доречніше було би скористатися іншим терміном, наприклад, "макроцивілізаційні поля".

Отже, Україна опиняється у складі "макрохристиянського цивілізаційного світу" (або християнського макроцивілізаційного поля), як і переважна більшість країн Європи. Слід, однак, уникати спокуси знехтувати різницею понять "макроцивілізаційне поле" і "цивілізація", ототожнивши їх, адже в такому випадку ми зробимо помилку, подібну до тієї, що її зробив би біолог, ототожнивши вид і рід, чи сплутавши рід з класом. З огляду на сказане у попередніх роботах [10, с. 99 – 101], представляється, що до "макрохристиянського світу" на рівноправних засадах мають входити такі цивілізації: 1) північно-західна (або "північно-атлантична" – з переважно протестантською основою), 2) південно-західна (або "південно-атлантична" – з переважно католицькою основою), 3) східноєвропейська ("православна"), 4) вірменська; крім того, можливо, слід розглядати як окремі, але належні до цього ж "поля", цивілізації з теренів Греції, Філіппін, Ефіопії, Грузії.

* * *

Спробуємо, враховуючи вищесказане, у найзагальніших рисах окреслити місце України в цивілізаційному процесі.

Україна входить до складу *східноєвропейської цивілізації*, яка є дочірньою щодо візантійської, і сформувалася (або, точніше, почала формуватися) у IX–XI ст. в північній частині Балканського півострову і в Східній Європі. Цю цивілізацію можна вважати наймолодшою в "родині" цивілізацій макрохристиянського світу (в разі якщо не виділяти як окремі грузинську, філіппінську цивілізації та д. ін.).

Україна, а надто Середнє Подніпров'я з Києвом, свого часу послугувала цивілізаційним центром, відігравши виключно важливу роль у поширенні впливів візантійської та власне східноєвропейської цивілізації та затвердженні засад цивілізованого життя практично на всьому просторі східноєвропейської рівнини (теренах Росії, Білорусі, Литви, Молдови). У X–XIII ст. теренів України та Східної Європи сягали також впливи інших цивілізацій – західнохристиянської, мусульманської, але в даний період вони були відносно незначні.

У другій половині XIII–XIV ст. через зовнішньополітичний тиск (монголо-татари, Туреччина) простір східноєвропейської цивілізації опиняється в занепаді. Упродовж XIV–XV ст. теренами України поширюються впливи мусульманської цивілізації, тут виникають її осередки – мусульманські міста та поселення. Проте, власне українській етнос ці впливи зачепили незначно. Упродовж XVI–XVII ст., по мірі просування українців – носіїв східноєвропейської цивілізації – на південь і схід, мусульманські анклавні на теренах України й уся зона мусульманського впливу зменшуються (в перспективі звіншались лише до Криму).

Натомість, у цей же час відбувається активний синкретизм місцевих ("православних") традицій з впливами західної (*південно-західної* = "католицької") цивілізації. Позитивно сприймаючись значною частиною населення на середину XVII ст. ці впливи набули настільки потужного розвитку, що можна говорити про значне нівелювання рис православної цивілізаційної традиції й перспективу "влиття" України до простору західної цивіліза-

ції. Проте, події Хмельниччини і союз з Москвою призупинили цей процес – західні впливи не зникли, але їхнє значення звелось до приблизно рівномірного синкретизму "православної" і "західної" традицій. Риси останньої проявлялися, зокрема, в архітектурі, системі освіти, судочинстві, деяких принципах церковної та, меншою мірою, державної організації.

В той час, як теренами України поширювались західні впливи, і місцева (православна) цивілізаційна традиція набувала усе більше ознак поєднання з західною (стаючи, так би мовити, "західно-східноєвропейською"), на теренах Московського царства відбувалася метисація православної та мусульманських цивілізаційних традицій, причому останні виступали в тому своєрідному їх переломленні, яке складалося у XIV–XV ст. на теренах монголо-татарської імперії, на загал відомої, як Золота Орда. Елементи цієї традиції не зникли на теренах Російської імперії і після прилучення її до кола впливу європейської "північно-західної" (= "протестантської") цивілізаційної традиції у XVIII ст. та подальшої адаптації надбань західної цивілізації у XIX–XX ст.

Попри значний вплив на весь східноєвропейський цивілізаційний простір світоглядних цінностей і технологічних досягнень "північно-західної" цивілізації (яка нині кваліфікується як "глобальна"), в Україні і Росії збереглися різні підходи до сприйняття ролі держави в житті суспільства, різне розуміння принципів суспільної організації і ролі особистості в її системі. Ця різниця суспільно-світоглядних норм, зумовлена впливами різних цивілізаційних традицій, складає основу ідейного та політичного протистояння двох найбільших на нинішній час відгалужень східноєвропейської цивілізації, що триває від XVII ст. до сьогодні. Проте, було би невірно, з огляду на це протистояння, проводити між Росією та Україною цивілізаційну межу, визначаючи її, зокрема, межею між "Європою" і "Неєвропою", адже боротьба ідей складає внутрішнє наповнення і зміст духовної еволюції будь якої цивілізації світу.

О.Шпенглер відводив для проходження цивілізацією "повного циклу" – від початків до занепаду – період у 1000 років, з чим в ряді випадків "за умовчанням" з ним погоджувався А.Тойнбі. Отже, відносячи початок східноєвропейської цивілізації до IX–XI ст. ми, начебто, мали би визнати її такою, чий цикл розвитку вже хилиться до завершення. Але слід зважити, що О.Шпенглер відраховував початок цивілізацій (= "культури") не від часу виникнення міста – держави – писемності на певній території (що пропонуємо ми), а від виникнення самобутніх філософських систем, початків національних наук, появи досконалих і оригінальних мистецьких напрямків [23, с. 189–200], тобто, фактично, – не від початку як такого, а від *початку фази розквіту*. В разі України (як і Росії) означенні явища можуть бути віднесені до XVI–XVII ст., або, навіть, і до XVIII–XIX ст.

Отже, східноєвропейську цивілізацію маємо всі підстави вважати доволі молодою, яка нині лише перебуває на початку фази розквіту. Україна, історично обіймаючи статус центру східноєвропейської цивілізації (пор. історико-символічне визначення Києва як "*матері городів руським*"), має і в подальшому відігравати в ній ключове центральне місце.

Список використаних джерел

1. Арутюнов С.А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие / С.А.Арутюнов. М.: Наука, 1989. – 246 с.
2. Африка. Энциклопедический справочник. [Под ред. А.А.Громыко]. – Т. 1-2. – М.: Сов. энциклопедия, 1986-1987.
3. Бутинов Н.А. Папуасы Новой Гвинеи (хозяйство, общественный строй) / Н.А.Бутинов. – М.: Наука, 1968. – 256 с.

4. Воропаєва Т. Українство в європейському цивілізаційному просторі: теоретико-методологічні засади дослідження // Тетяна Воропаєва / Українознавчий альманах. – К., 2013. – Вип. 11. – С. 79-83.

5. Гринів А.В. Индейцы тлинкиты в период русской Америки / А. В. Гринев – Новосибирск: Наука, 1991. – 320 с.

6. Данилевский Н.Я. Россия и Европа / Н.Я.Данилевский. – М.: Книга, 1991. – 574 с.

7. Ефіопія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Ефіопія>

8. Залізник Л.Л. Первісна історія України / Л.Л.Залізник. – К.: Вища школа, 1999. – 264 с.

9. История Африки в древних и средневековых источниках. Хрестоматия. [Сост. С.Я.Берзина, Л.Е.Кубель] – М.: Наука, 1990. – 468 с.

10. Конча С. В. Місце України серед цивілізацій світу / Сергій Конча // Українознавчий альманах. – Вип. 11. – К., 2013. – С. 95 – 103.

11. Малиновский Б. Научная теория культуры / Бронислав Малиновский. – М.: ОГИ, 1999. – 208 с.

12. Марков Б.В. Философская антропология: очерки истории и теории / Б.В. Марков. – М.: Лань, 1997. – 370 с.

13. Массон В. М. Первые цивилизации / В. М. Массон. – Ленинград: Наука, 1989. – 276 с.

14. Павленко Ю. В. Україна у світовому цивілізаційному процесі / Ю.Павленко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://librar.org.ua/sections_load.php?s=business_economic_science&id=7045

15. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства. Навчальний посібник / Ю. В. Павленко. – К.: Либідь, 1996. – 360 с.

16. Роуз Ф. Аборигены Австралии. Традиционное общество / Ф.Роуз. – М.: Прогресс, 1989. [Пер. с англ.] – 320 с.

17. Сравнительное изучение цивилизаций. Хрестоматия. [Сост. Б.С.Ерасов]. – М.: Аспект-Пресс, 1998. – 556 с.

18. Тойнби А. Дж. Дослідження історії (Скорочена версія томів 1 – 6 Д.Ч.Сомервелла) / Арнольд Дж. Тойнбі. – Т. 1-2 – К., 1995. [Пер. з англ.]

19. Тойнби А.Дж. Постигание истории (Избранное) / А.Дж. Тойнби. – М.: Айрис-пресс, 2008. [Перевод с англ.] – 638 с.

20. Уайт Дж. М. Индейцы Северной Америки. Быт, религия, культура / Джон Мэнчип Уайт. – М.: Центрполиграф, 2006. [Перевод с англ.] – 252 с.

21. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Самюэль Хантингтон. – М.: Изд-во АСТ, 2003 [Перевод с англ.]. – 604 с.

22. Цивілізація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Цивілізація>

23. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Т. 1. Гештальт и действительность / Шпенглер. – М.: Мысль, 1993. [Перевод с нем.] – 668 с.

24. Bagby Ph. Culture and History: Prolegomena to the Comparative Study of Civilizations / Ph.Bagby. – Berkeley & Los Angeles: University of California Press, 1963. – 244 p.

25. Elias N. The Civilizing Process. Sociogenetic and Psychogenetic Investigations / Norbert Elias. – London; New York, 1978. – 592 p.

26. Wilkinson D. Spatio-Temporal Boundaries of African Civilizations Reconsidered / David Wilkinson // Comparative Civilizations Review. – 1993. – № 29. – P. 52 – 90.

Надійшла до редколігії 20.02.14

С. Конча, канд. ист. наук, ст. науч. сотр. (Киев, Украина)
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко (Киев, Украина)

МЕСТО УКРАИНЫ В МИРОВОМ ЦИВИЛИЗАЦИОННОМ ПРОЦЕССЕ: ПОДХОДЫ К ПОСТРОЕНИЮ НАУЧНОЙ ПАРАДИГМЫ

Анализируются и конкретизируются понятия "цивилизация", "цивилизационный процесс", "мировой цивилизационный процесс". Уточняются аспекты цивилизационного деления мира и принципы выделения локальных цивилизаций. Определяется место Украины в мировом цивилизационном процессе.

Ключевые слова: цивилизация, цивилизационный процесс, цивилизационное деление мира, общественное развитие, культура.

S. Koncha, Phd, Senior Researcher
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

PLACE OF UKRAINE IN THE WORLD CIVILIZATION PROCESS: APPROACHES TO THE CONSTRUCTION OF SCIENTIFIC PARADIGM

The meaning of the concepts "civilization", "civilizing process", "world civilization process" is analyzed and specified. Specific aspects of civilization's division of the world and the principles of definition of local civilizations are determined. The place of Ukraine in the world civilization process is defined.

Key words: Ukraine, Civilization, Civilization process, Civilization's World dividing, Society's Development, Culture.

УДК 323.24

Т. Воропаєва, канд. психол. наук, ст. наук. співроб.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПЕРЕДІСТОРІЯ ТА ПОЧАТОК ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДНОСТІ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

У статті розглядається передісторія цивілізаційного розвитку людності на теренах України та початок цивілізаційного процесу в Україні.

Ключові слова: цивілізаційний розвиток, мезоліт, неоліт, Європейська цивілізація

В лютому 2014 р. окупаційні війська Російської Федерації увійшли на терени України і анексували Крим, весною і на початку літа 2014 р. представники російських спецслужб стали організаторами різноманітних диверсійних і терористичних дій на східних теренах України, повністю порушивши не тільки Будапештський меморандум, але й зруйнувавши той світовий порядок, який усталився після завершення Другої Світової і холодної війни. Давній імперсько-радянський міф про те, що росіяни завжди несли "здобутки цивілізації" іншим народам Євразії, був зруйнований самими росіянами. Їм уже не треба грати "месіанську роль" носіїв і захисників загальнолюдської цивілізації, бо в це вже ніхто не повірить. Сьогодні суспільно-політична позиція Росії як країни-агресора в ідеологічному плані нічим не відрізняється від тоталітарної пропаганди часів СРСР, вона чітко окреслена, зокрема, у висловлюваннях Ігоря Друзя: "Українство – це ідеологія погрома, фашизма і мятежа" (телеканал "ТВЦ", 24 березня 2014 р.), у сепаратистських листівках так званої Донецької народної республіки, де йдеться про те, що "Росії потрібна вся Новоросія", а також про "лікування українства" за допомогою "хірургічних інструментів". У зв'язку з цим актуальність дослідження цивілізаційного розвитку українства не викликає сумнівів.

На основі здійснених упродовж 1993–2014 рр. теоретико-емпіричних досліджень цивілізаційної ідентичності українців нами були розроблені *теоретико-методологічні засади* для вивчення українства у світовому цивілізаційному процесі та в контексті європейської цивілізації [9; 11; 12; 14; 15; 18; 19; 40]. Окреслимо основні з них. **1. Цивілізаційна проблематика** розробляється в науці з XVIII століття, але інтерес до неї не слабшає вже майже 300 років. У СРСР цивілізаційному підходу почали приділяти велику увагу з середини 1980-х років, а в кінці 1990-х років цивілізаційна проблематика була включена у перелік пріоритетних наукових напрямів в Російській Федерації. **2. Сучасні до-**